

ПОСЕЛЕННЯ “КИПЧАЦЬКОГО СТЕПУ”: КОЧОВІ СТАВКИ ЧИ МІСТА?

Одним з актуальних питань історії кочівників західноєвразійських степів є дослідження історії урбанізації кочових суспільств. Завдяки праці С. Плетнєвої була розроблена теорія седентаризації кочівників [Плетнєва 1967; Плетнєва 1982]. Питанням резиденцій кімацьких та кипчацьких володарів присвятили свої роботи Б. Кумєков та О. Прицак [Кумєков 1972; Прицак 2008]. Проте досі залишається загадкою, який вигляд мали поселення у Дашт-і Кипчак. Це були міста чи просто ставки кочових володарів? З'ясуванню цього питання і буде присвячене пропоноване дослідження. Оскільки джерельна база проблеми є обмеженою, у цій студії ми будемо використовувати компаративний метод, щоб мати можливість порівняти суспільство кипчаків з іншими державними утвореннями, що були створені кочівниками.

Про наявність міст у кімаків згадував ал-Ідрісі [Кумєков 1971]. Проте Гардізі та анонімний перський географ згадували про кімаків та кипчаків як про народи, котрі кочують і не мають міст [Гардізи 1973; Hudud al-Alam 1937, *Глава 18*]. На противагу їм Махмуд ал-Кашгарі вказував на існування міста Кенджак Сангір [Ахінжанов 1989, 175–177]. До того ж, є питання в тому, що слід вважати містом. У традиційному європейському або арабському розумінні – це поселення, що складається зі стаціонарних будинків та оточене мурами. Ал-Гарнаті під час своєї подорожі до Східної Європи повідомляв, що населення Саксіна мешкає у повстяних юртах [Гарнаті 1971].

Що стосується кімацьких міст, то нам відомо, що столицею кімаків було місто Намакія. В. Мінорський вважав більш доцільним використовувати форму Йімакія. У той же час, анонімний перський географ вказував, що у країні кімаків було тільки одне місто. Діх-і Чуб назване тільки поселенням, у якому люди збираються влітку. Причиною неможливості локалізації міста Намакія є плутані свідчення анонімного перського географа. Він локалізував місто далеко на сході, на відстані 80 днів шляху від Тараза. Ібн Хурдадбег локалізував володіння токуз-огузів на відстані

81 день на шляху від Тараза безводними пустелями. Анонімний перський хроніст вказував, що у Намакії (Йімакії) каган перебуває лише влітку. Фактично, у свідченнях “Худуд ал-‘Алам” поєднані свідчення різних джерел. О. Пріцак зробив спробу локалізувати ставку кімаків у районі озера Алаколь та ототожнив її з Amil Qujin. Назва міста, за версією О. Пріцака, була Kutakiya. Не наважився локалізувати Йімакію (Намакію) П. Голден. На сьогодні питання локалізації міста Намакія залишається дискусійним [Hudud al-Alam 1937, Глава 18, *Комментарий*; Пріцак 2008, 221; Golden 1972, 71; Ибн Хордадбех 1986, Глава 16].

Ісхак б. ал-Хусайні згадував про землянки, у яких жили кімаки. Тамім б. Бахр згадував про ставку кімаків, але вказував, що навколо неї є поселення та оброблювані землі [Кумеків 1972, 98]. Ібн Ййас, Ібн Сайід та Ібн ал-Варді згадували про наявність міст у кімаків. Свідчення про міста у кімаків зустрічаються у достатньо пізніх джерелах. Сучасники ж характеризували кімаків як кочівників. Анонімний перський географ вказував, що хакан перебуває в Намакії тільки влітку [Гардизи 1973; Hudud al-Alam 1937, Глава 18; Кумеків 1972, 104–105]. Тахір ал-Марвазі вказував, що кімаки – це народ, який не має ні поселень, ні будинків, а тільки кочує та має землянки [Кумеків 1972, 104].

Щоб дійти якихось висновків, необхідно залучити дані археології. У Центральному Казахстані були знайдені мури з цегли-сирця, тростини та дерну. Абу Дулаф, повідомляючи про огузьке місто-ставку, інформував сучасників про спорудження будівель із цих самих матеріалів. Багато осілих поселень було відкрито у Жетису між озерами Балхаш та Алаколь і горами Алтаю. Поселення цього регіону були різноманітними. Це міста, поселення, ставки та караван-сараї. Більша частина міст були локалізовані у верхніх течіях річок Каратал, Аксу, Лепси. У Алакольській котловині також знайдені осілі поселення. Вони локалізовані по річці Тентек та її притоках [Кумеків 1972, 99–101].

Найбільш детальну інформацію про кімацькі міста можна було отримати зі свідчень ал-Ідрісі. Цей арабський вчений згадував про шістнадцять міст кімаків і назвав дванадцять із них: Карантія, місто царя кімаків, Гаган, Дамурія, Сараус, Банджар, Дахлан, Ханауш, Астур, Сісан, Маншанах, Фаварег. Свідчення про міста кімаків ал-Ідрісі міг отримати від Джанаха б. Хакана

ал-Кімакі. Викликає сумнів сама кількість міст. Ібн ал-Факіг згадував про шістнадцять міст тюрків. Подібні дані містилися і у Ібн Хурдадбега. Проте міста тюрків знаходились на території Ташкентської області Узбекистану, Чимкентської та Джамбульської областей Казахстану. Б. Кумеков локалізує міста кімаків у басейні Іртиша та Жетису. Опис кімацьких міст у ал-Ідрісі має багато неймовірних деталей. У його оповіді згадано про великі лани та про великий розмір кімацьких міст. Багато з них описані за шаблоном. З іншого боку, опис кімаків тільки як кочівників також був шаблонним. Прибичники поширення осілости у кочівників мають критично ставитись до свідчень ал-Ідрісі, а противники цього підходу мають перевіряти дані Гардізі, Тахіра ал-Марвазі та анонімного перського географа [Кумеков 1972, 101–104].

Стосовно локалізації кімацьких міст, то Карантію В. Григор'єв ототожнював із Карашаром, а К. Міллер із Кучєю. Б. Кумеков локалізував місто на південно-східному березі Алаколя. К. Міллер ототожнював Дамурію з Токмаком, а Сараус із Пшпеком. Б. Кумеков локалізував Дамурію у басейні річки Тентек поблизу с. Уч-Арал. К. Міллер співвідносив Ханауш із Турфаном, а Дахлан із Торгутеном. Б. Кумеков локалізував ці міста на північ від Тарбагатаю, десь на заході Карагандинської області. К. Міллер ототожнював Банджар з Урумчі. Б. Кумеков вважав, що це місто логічно локалізувати на річці Базар, яка мала витoki із хребта Тарбагатай. Для К. Міллера характерна локалізація кімацьких міст у Східному Туркестані. А Б. Кумеков відносить їх до території сучасного Казахстану [Кумеков 1972, 106–107].

Вісім кімацьких міст локалізувалося у долині річки Гамаш. Ал-Ідрісі локалізував там вісім міст кімаків, серед яких були стара та нова столиці хакана кімаків. Б. Кумеков ототожнює місто Гаган із с. Коктум на південному заході озера Алаколь. Ібн Йіас згадував, що поблизу міста Гаган є село К.н.джа [Кумеков 1972, 107–108]. Для кімацьких міст було характерно розташування поблизу гір та водних артерій. Постачання та спорудження міст потребувало ресурсів, які неможливо було знайти тільки у степу.

Тяжіння до Сирдар'ї та Каратау було характерне і для наступників кімаків – кипчаків. Кипчацькими поселеннями були міста на північ від Каратау [Байпаков, Ерзакович 1971, 113–135; Байпаков 1986, 28]. Місцями зосередження осілих поселень були

долини Сари-Су, Джезди, Тургаю, Коктасу та Тури, а також верхні течії Чу і Таласу. Вони розташовувалися на відстані від води не більшій 15 км. За часів домінування кипчаків центр осілих поселень знаходився в горах Каратау та у пониззі Сирдар'ї [Байпаков, Ерзакович 1971, 193–199].

У землях канглів існувало місто Каракорум. Джувейні ще називав це місто Кара-Кум. На жаль, нам невідома його локалізація, оскільки воно, напевно, знаходилось поблизу від кордону з Хорезмом [Пріцак 2008, 221–222; Оллсен 2008, 354]. С. Агаджанов припускає, що ця ставка канглів знаходилась поблизу Дженда [Агаджанов 1969, 253, прим. 2]. Абу-л-Газі, оповідаючи про часи Огуз-хана, вказував, що південний кордон огузів проходив по гирлу Сирдар'ї. Поблизу цього регіону знаходились міста Янгикент та Каракум [Golden 1972, 56]. Проте нам відомо більше про землі, що входили до володінь Хорезму, але мали правителів із кипчаків. Це були міста Сигнак, Дженд, Барчилагкент, Отрар. У Отрарі мав свою резиденцію Інал-хан [Рашид ад-Дин 1952, 198–201; Насави 1973, 324; Насави 1996, Глава 14].

Кипчаки під час своєї експансії захопили низку міст огузів, серед яких були Сигнак, Дженд, Янгикент. Загалом під їхній контроль перейшли поселення в районі середньої та нижньої течії Сирдар'ї, а також в районі Каратау. Вони тяжіли до Мавераннахру, проте входили у склад держав кочівників. Ал-Масуді згадував про те, що огузи поділяються на “осілих” та “кочових”. При цьому серед огузів жили мусульманські колоністи з Мавераннахру та іраномовне немусульманське населення. Серед огузів також жили групи аланського та печенізького походження. Так само огузи жили у містах Надаралля за кипчацької доби. Кипчаки жили поряд з огузами в околицях Янгікента, надаральських Каракумах, на лівому березі Сирдар'ї [Агаджанов 1969, 74–77, 126–127, 134, 137, 143, 146–147, 161, 252–253]. Напівосілі поселення були виявлені у огузів Поросся. Одне із племен “Чорних клобуків” – берендеї – мало шість міст [Плетнева 1982, 64].

За давньотюркської доби на кордонах Согду знаходилось поселення печенігів-кангарів. Ас-Саалібі згадував Канг-діз як фортецю Афрасіаба. Фірдоусі згадував про Канг Афрасіаба та Канг Сіавуша. Ал-Масуді та аш-Шахрастані згадували про Канг-діз у переліку храмів вогню, десь на сході Китаю. Ат-Табарі та ал-

Біруні відносили існування Канг-діза до часів міфічних Йіми та Кай-Кауса [Кляшторный 2003, 216–220]. У тюркських джерелах згадувався Кангу Тарбан як крайній західний кордон просування військ кок-тюрків. Е. Пулібленк ототожнював місцевість Кангу Тарбан із хребтом Тянь-мань китайських джерел. Ф. Хірт ототожнював Кангу Тарбан із “Залізними воротами”. Мухаммед б. Муса ал-Хорізмї згадував про місто Тарбанд. Сухраб згадував про область Шаша та Тарбанда. У формі Турарбанд це місто згадували ал-Фаргані та ал-Баттані. Йакут згадував про Турарбанд, як про місто за Сейхуном і називав його одним із найвіддаленіших міст Шаша. Він вказував, що місцеві мешканці називають це місто Турар чи Отрар. Абу-л-Валід Мухаммед ал-Азракі при описі арабських завоювань згадував про область Тарбад, до якої входили Фараб та Шавгар. С. Кляшторний дійшов висновку, що Тарбан рунічних текстів можна зіставити з Отраром. Отрар був найбільшим центром торгівлі з кочівниками. Цілком логічно припустити, що міфічний Канг-діз мав реальний відповідник у місті Тарбан. До завоювання регіону арабами місцеві согдійці активно взаємодіяли з тюрками [Кляшторный 2003, 203–209; Пріцак 2008, 193].

Існування осілости у печенігів засвідчив Костянтин Багрянородний. У країні печенігів він згадав про місто Аспрон, мури якого білі. Окрім нього були згадані ще кілька міст – Tounqatai, Kraknakatai, Salmakatai, Sakakatai, Giaioukatai. Назви усіх цих міст мали іранську етимологію. Зважаючи на те, що печеніги були змішаного ірансько-тюркського походження, то можна припустити, що осілими або напівосілими групами у їхній племінній конфедерації були племена та роди іраномовного походження [Пріцак 2008, 207]. Ця ситуація загалом була типовою для тюркютів та кок-тюрків. Согдійські колонії існували в Ордосі. Вони були відомі китайцям як “ху шести округів” [Кляшторный 2003, 139–143].

У західноєвразійських степах у складі конфедерації печенігів, а потім огузів перебували носії джетиасарської культури. На думку Д. Васільєва, кераміка, яку дослідники звикли інтерпретувати як печенізько-огузьку, належала нащадкам населення джетиасарської культури. Джетиасарці були населенням східного Приаралля протягом багатьох століть. Нашадки джетиасарців входили як

до печенізької, так і до огузької конфедерації племен. Також осілий компонент у складі огузів складало населення поселень Кердера. Для Кердера були характерні тісні взаємини з Хорезмом. Присутність огузів на Нижній Сирдар'ї була незначною, і хорезмійці не споруджували фортець на цьому напрямку. Джетиасарці та кердерці якраз були осілими огузами, а точніше – осілим населенням, що було підвладне огузам. А ось проти кочових огузів хорезмійці спорудили мережу фортець на південному чинку Устюрта. Частина огузів, які переселилися на Нижню Волгу, очевидно, були представлені джетиасарцями [Васильев, Гречкина, Зильвинская 2003, 106–107, 111–112, 117–118; Гарустович, Иванов 2001, 97–98; Левина 1996].

Ситуація, за якої етнічні групи, котрі втрачали політичну гегемонію у степах, осідали, була типовою для євразійських степів. Абу Хамід ал-Гарнаті повідомляв, що у Саксіні мешкали кілька десятків родів огузів [Федоров-Давыдов 1969, 254; Гарнати 1971]. Серед його населення мандрівник згадував ще й хозар, суварів та волзьких булгар [Федоров-Давыдов 1969, 254; Göckenjan 1985, 114–115]. Ф. Вестберг вважав, що населення міста складало винятково хозари. Натомість Й. Маркварт вважав, що серед нього, окрім хозар, були представники інших народів [Кестлер 2011, Примечания редактора, *Примечание 117*]. У Саксіні жили огузи, й саме вони могли скласти більшість населення [Агаджанов 1969, 161–162]. Серед дослідників поширена гіпотеза про те, що Саксін входив до складу Дашт-і Кипчак. Г. Федоров-Давидов вважав, що за назвою “саксіні” стояли нижньоволзькі кипчаки [Федоров-Давыдов 1969, 253–261]. Цю точку зору прийняла С. Плетньова [Плетнева 1990, 116–117]. Маємо відзначити, що на Нижньому Поволжі поширена група “царьовських курганів”. Кипчаки були присутні на Нижньому Поволжі, але постає питання про їхню роль у регіоні. “Царьовські кургани” є близькими до пам'яток кипчаків Східної Європи. Кипчаки на Нижній Волзі представлені кочовим населенням [Иванов 2006б, 501].

Іншим регіоном осілості у східноєвропейських степах була Донщина. Саме там знаходились міста Шарукань, Балін та Сугров. Щодо їхньої локалізації дослідники не дійшли згоди. Румунський дослідник В. Спіней не наважувався їх ідентифікувати, проте припускав, що вони знаходились у басейні Сіверського

Донця. Куди набагато сміливішими у припущеннях були російські науковці. Одні вчені (М. Барсов, В. Ляскоронський, О. Шахматов, М. Арістов) розташовували Шарукань на Сіверському Донцю. Інші (В. Городцов, В. Мавродіна та Б. Рибаків) висловлювали припущення про те, що це Донецьке городище поблизу Харкова. За гіпотезою К. Кудряшова, Шарукань разом із Сугровом знаходився поблизу міста Ізюм. М. Сібільов ототожнював Шарукань із Теплінським городищем. Сугров та Балін він ототожнював із Сидорівським та Маяцьким городищами. Б. Шрамко припустив, що Шарукань знаходився в гирлі річки Червоної, а Сугров у гирлі Айдара. С. Плетньова зіставляла Шарукань із Чугуєвом, Сугров із Зміївим, а Балін – із с. Гайдари. Український історик О. Бубенок ототожнює Шарукань зі Змієвим городищем поблизу Сіверського Донця. Основним населенням Шарукані були полонені руси. Назву “Сугров” дослідник виводить не від Сугра, а від осетинських слів, що позначали червоне поселення. Балін – це слов’янська калька від тюркського слова “балик” (місто). Населення Баліна та Сугрова складалося з донських аланів [Бубенок 1997, 96–107; Бубенок 2009, 26–39; Spinei 2009, 212]. Суха Кам’янка була річкою Дегей [Кудряшов 1948, 121]. У зв’язку з цим логічно припустити, що ці міста виникли на місці хозарських фортець і служили столицями кипчаків.

Варто зазначити, що літописець відрізняв “градь” і “вежы”. “Градъ” – це міста, “вежы” – це прості кочові ставки. При описі походів на Сугров, Балін та Шарукань літописець однозначно відносив вищезгадані населені пункти до міст. Серед їхнього населення згадані алани, які сповідували християнство. Ставки ж кипчаків названі “вежы” із вказівкою на власника цих “веж”. Проте такі вказівки були нечастими у літописах. Наприклад, при описі походу Давида Ігоровича вказано тільки, що він взяв 1000 “веж”, що, звичайно, є перебільшенням. При описі походу Ігоря Святославича у 1185 р. вказано, що він дійшов до “веж”, тобто до місця, де мала знаходитись кочова ставка. При потребі вежі як рухомий табір могли змінити дислокацію. Цей випадок був засвідчений у 1191 р. Конкретні вказівки на власників веж стосувалися подій 1167 чи 1168 р., коли згадані “вежы Козини... Беглюковы вежы”. При описі походу на Сутінь просто вказано, що Володимир Мономах вивів на Русь огузів та печенігів, а та-

кож звільнив полонених [Spinei 2009, 211–212; Ипатьевская 1962, 255, 260, 266, 284, 532, 640, 673].

У угорців також була спеціальна термінологія для позначення кочових ставок. Термін Szállása позначав табір, Ülése – місце перебування (ставку), népe – людей (улус), а háza – дім або землю. Ці терміни часто зустрічалися в топонімії Угорщини – Törtelszállás, Bagdasülése, Alonnépe, Bugacháza. У XIII ст. поселення кипчаків у Угорщині являли собою кочівницькі табори. Кипчаки, які у другій чверті XIII ст. мігрували до Угорщини, майже всі були кочівниками й не бачили потреби у зміні стереотипів поведінки. Проте після поразки на озері Ход у 1282 р. кипчаки були вимушені переходити до осілості. Кочові табори перетворилися на стаціонарні поселення у XV ст. Зазвичай вони отримували назву від імені кочового володаря або племені. Ще у XIV ст. угорський палатін повідомляв про кипчацький табір поблизу церкви святих мучеників Фабіана та Себастьяна. Навіть у кипчацьких поселеннях, таких як Túrkeve-Móric та Szentkirály, відчувалися ремінісценції колишнього кочівницького способу життя кипчаків [Paloczi-Norvath 1989, 111–112, 114–119].

Ал-Ідрісі вказував на існування двох міст під назвою Куманія – “Білої” та “Чорної” [Коновалова 2006, 118–119]. Ал-Ідрісі прямо вказував, що “Чорна” і “Біла Куманія” знаходяться неподалік одна від одної [Коновалова 2006, 118–119]. “Чорну Куманію” ал-Ідрісі не можна зіставляти з “Чорною Куманією” Сімона де Кези, оскільки у арабського географа ця назва позначала місто, а у угорського хроніста – країну [Коновалова 2006, 118; Vasary 2005, 139]. “Чорну Куманію” від Кіра (Фіра) відділяли гори. Ал-Ідрісі вказував, що “Чорна Куманія” називалась так від кольору річкової води, який був чорним [Коновалова 2006, 118]. На відстані 50 миль від “Чорної Куманії” знаходилась Матлука, вона ж “Біла Куманія” [Коновалова 2006, 119].

На жаль, ми недостатньо знаємо про резиденції степових володарів, оскільки вони не згадані у джерелах. Але логічно припустити, що кожен володар кипчаків мав свою резиденцію. Подібно до того, як походи русів були направлені на міста Донщини, такі поселення могли існувати поблизу “Чорного Лісу” у бурдж-огли та коло “Блакитного лісу” в улаш-огли. Такі ж столиці були на Південному Бузі недалеко від Ігульця і на річці Сутінь

(Молочній) [Пріцак 2008, 183–184; Ипатьевская 1962, 252–256; Кудряшов 1948, 100–102].

Зазвичай міста у східноєвропейських степах мали імена правителів. Не було винятковим і місто Севінч [История и восхваление венценосцев 1954, Глава XVII; Осіпян 2005, № 1, 14]. Ю. Зеленський локалізує це місто на Північному Кавказі, проте не вказує, де саме воно розташовувалось [Зеленский 2002]. Схожу з іменем цього вождя назву річки (“Севенц”) згадують слов’янські літописці поблизу річки Терек [Гаглойти 1966, 193]. З. Папаскірі припускає, що місто називалось Сунджа і розташовувалось поблизу річки Сунжі [Папаскири 1982, 100]. З. Анчабадзе вважав, що місто знаходилось десь на річці Сунджі. Точно локалізувати це місто поки що неможливо. Можна стверджувати, що це таки було місто, а не ставка тому, що грузини мали спеціальні терміни для кипчацьких зимівель та літніх кочових поселень – *сазамтро* (зимове місце) та *сазанхуло* (літнє місце). Ці терміни відповідають тюркським термінам *кишлаг* та *айлаг*. Термінологія грузинських літописів так само зрозуміла, як і термінологія у слов’янських літописах [Анчабадзе 1960, 121, 125].

Окремо варто розглянути процес седентеризації (осідання) у кочівників. Особливо це явище було розвинене у Хозарському Каганаті. Головним містом хозар Ібн Русте називав Сар’шин. Поряд із ним згадувалось місто Х.н.б.л (Хан-балик). Тахір ал-Марвазі повідомляв подібну інформацію, називаючи Сар’шин Сар’сом. Ал-Істахрі та Ібн Хаукаль не згадували хозарських міст під назвами, які зустрічались у Ібн Русте, проте повідомляли про Ігіль та Хозаран. У “Книзі накопичення коралів у згадці про відомі міста в усіх місцевостях” згадані два міста – Баланджар та ал-Байда (Хаб-Балик) [Ибн Русте 2006, 701; Марвази 2006, 708; ал-Истахри – Ибн Хаукаль 2006, 747; Китаб акам ал-марджан 2006, 762].

Відносно раннього етапу існування хозарських міст, то дані про них розпливчаті. У арабських та вірменських хроніках згадані міста Хамзін, Беленджер, Семендер, Тарку, Вабандар, ал-Байда. Деякі з них були центрами різних політичних об’єднань. Хамзін, за одними даними, був центром Джідан (царства прикаспійських гунів), а за іншими, – центром царства Сувар. Варачан був центром володіння Беленджер. Основним населенням останнього

були барсіли. Після розгрому арабами Варачана центром цього володіння став Семендер. Свідчення про Варачан (Беленджер) після арабських походів мали тільки книжне походження і відбивали історичну традицію, але не реальний стан справ. Про інші міста арабські хроністи після походів Марвана та Джарраха практично не згадували. Ал-Істахрі повідомляв, що багатолюдним був лише Семендер [Артамонов 2001, 249, 254–256, 259–260, 285–288, 291, 298, 302–309, 315–317; Гмыря 2006, 68; Новосельцев 1990, 122–134; Golden 1980, 221–224, 234–237]. Таким чином, центри, які можна назвати хозарськими, у VII–VIII ст. знаходились в основному на південному сході північнокавказьких степів, і деякі з них були центрами підвладних хозарам племен. Про ал-Байду на Волзі були лише неясні відомості.

У IX ст. відбулись зміни у хозарському суспільстві. Це було пов'язано із прийняттям хозарською елітою нової релігії – іудаїзму. Також змінювався напрямок зовнішньої політики. Хозари звернулись за допомогою у спорудженні фортеці до Візантії. Візантійські спеціалісти тільки консультували хозар, які самі побудували фортецю. Мури Саркела були збудовані з цегли. Залишки цієї фортеці знайдені біля станиці Цимлянської на території Донщини. Населення цієї фортеці вирізнялося з-поміж населення інших фортець та городищ на Дону та Сіверському Донці. У Саркелі залога складалася з огузів та печенігів [Артамонов 2001, 401–406, 419–430; Гарустович, Иванов 2001, 113; Иванов 2006, 457; Golden 1980, 239–243]. У IX–X ст. центр політичного життя Хозарського каганату змістився у район дельти Волги та столиці держави – міста Ігіль. У дельті Волги постають відомі міста Ханбалик (Хамлідж) та Сарашен. Сарашен можна зіставити з ал-Байда арабських джерел. Із Північного Кавказу до Середнього та Нижнього Поволжя перемістилась основна маса булгарського населення [Артамонов 2001, 532–539; Гмыря 2006, 68; Golden 1980, 224–234, 237–239; Новосельцев 1990, 128–131]. Столиця хозар, як і столиця європейських гунів Аттіли, столиця дунайських булгар, була побудована у формі кола і служила зимівником для населення [Плетнева 1982, 51].

Зміни у середовищі народів, підвладних хозарам, почались раніше. Вже у VIII ст. юртоподібні будівлі болгарських племен Хозарського каганату мали заглиблення, що вже свідчить про їхній

стаціонарний характер. У поселеннях влітку залишались бідні та старі люди. Подальше осідання призводило до скорочення площ поселень кочівників і концентрації поселень у районі нижньої течії річок, на верхній течії знаходились літні кочів'я. Таким чином тюрко-булгари Хозарського каганату вже були напівосілим населенням [Плетнева 1982, 52–53].

Зважаючи на те, що археологічні дослідження вказують на занепад хозарських міст у X ст. і експансію огузів, міста Баланджар та Самандар мали занепасти. Складніше з містами Поволжя. Махмуд ал-Кашгарі згадував про місто Саксін. На своїй мапі він локалізував його поблизу кипчаків та волзьких болгар [Кумеків 2006, 473]. На початку існування держави еліта Хозарського каганату не бачила потреби в осілої, й осілі центри виникали у володіннях васалів. Коли ж прибутки від походів скоротилися, то хозарам довелось приділити більше уваги торгівлі та будувати міста. Після падіння Хозарського каганату осілість збереглась у центрі їхніх колишніх володінь – Нижньому Поволжі, яке отримало назву Саксін. Доля хозарських поселень на Північному Кавказі була трагічною. Після вторгнень огузів та кипчаків більшість осілих поселень занепали [Васильєв 2004; Федоров-Давидов 1969; Гарнати 1971].

За подібною схемою розвивався і Аварський каганат. Авари у європейських степах поєднували риси кочової та землеробської економіки. Хоча спочатку аварська знать кочувала, проте згодом вона перейшла до напівосілої. Економіка Аварського каганату мала комплексний характер. Авари та тюрко-булгарські племена займались скотарством, а слов'яни – землеробством. Влітку вони випасали худобу, а зимою жили осіло. Авари мали постійні зимівники та літні ставки. З весни по осінь вони жили у юртах та перебували у русі подібно до інших кочівників. Але поступово авари переходили до осілої та змішувалися зі слов'янами. Це було характерно для більш пізнього періоду, коли авари зазнали поразки від візантійців, хорватів та держави Само. Метисація населення була зумовлена ще й природними умовами. Угорський Алфьолд не міг прогодувати великої кількості кочового населення, а внаслідок поразок та повстань тюрко-булгар кількість кочового населення зменшилась. Після 681 р. не було за рахунок чого його поповнити. Утворення Першого Болгарського царства пере-

крило аварам поповнення їхніх лав кочовим населенням. Стационарні житла аварів на ранньому етапі являли собою напівземлянки. Авари жили в них лише взимку. Пізніше у авар з'явилися хати квадратної форми, а дах утримувався на стовпах. Характерною особливістю аварських поселень була наявність оборонних ровів. У VIII ст. більшість аварів вже жила осіло у селах. Населення цих поселень займалося землеробством та вирощувало виноград. Авари активно займалися торгівлею. Одне з аварських поселень знайдено поблизу Дунайвароша. Рінги були вразливими для походів франків, оскільки були цілком стационарними. Столиця авар знаходилась між Дунаєм та Тисою. Вона була оточена вісьма рядами ровів та мурів. Його центральна частина, де знаходилась резиденція кагана, була додатково оточена муром із дубових та букових дерев. Місто кагана було поселенням у формі кола. На відстані чотирьох днів шляху знаходились поселення високопосадовців. Рінги знаходились недалеко один від одного, щоб у випадку небезпеки надати сусідам сигнал про допомогу [Лукина 2008, 146–147; Лукина 2009, 77–79; Плетнева 1982, 26–27, 46–47; Эрдели 1980].

Варто зазначити, що угорці до переселення у степи Алфьолду являли собою напівкочовий народ, який мав ставки. Для захисту від ворогів вони споруджували фортифікації – дьєпу, що являли собою дерев'яні засічні лінії на кордонах. Поява міст у них фіксується тільки під час перебування на території сучасної Угорщини. Угорці жили спільно зі слов'янами на цій території. Слов'яни були залежним населенням і забезпечували угорців продуктами землеробства. Поступово угорці осіли. Причиною того, що угорці не були остаточно асимільовані слов'янами, подібно болгарам на Нижньому Дунаї, був постійний приплив кочового населення зі степів, яке поступово мадяризувалося. Спочатку печеніги, а потім кипчаки переселилися до Угорщини. Деякий час вони зберігали автономію, але згодом асимілювалися та увійшли до складу угорського народу [Аннинский 1940, 88–89; Плетнева 1982, 28–29, 112–113; Gesta Hungarorum 2009; Paloczi-Horvath 1989, 27–37, 54–61, 68–85; Расовский 2012, 60].

Зміна природного середовища зумовила появу міст і у тюрко-булгар. У період існування Великої Болгарії у них фактично не було стационарної столиці, а центром держави була ставка прави-

теля. Проте з переселенням болгар до Подунав'я та Поволжя у них неминуче з'явилися столиці та міста. Тільки у одному Середньому Поволжі було виявлено 35 болгарських городищ. Булгари почали осідати наприкінці VII – на початку VIII ст. Процес седентаризації кочівників завершився в кінці IX – на початку X ст. Біляр від самого початку задумувався як місто і був побудований за наказом еміра. Сувар, Ошель, Муромський городок, Юлово були центрами князівств. Слабуга, Рождественское та Киласовське городища виникли внаслідок розвитку торгівлі у цьому регіоні. Осідання болгар на Середній Волзі було зумовлено природними обставинами, оскільки продовжувати кочувати, як у степах, у цьому регіоні було неможливо. Те ж саме стосується і Дунайської Болгарії. Вже під час раннього етапу існування Першого Болгарського Царства у них виникла столиця – Пліска. У центрі знаходився палац володаря. Місто було оточене ровами та валами, а також мало кам'яні мури. Якщо у VII ст. булгари ще кочували у Добруджі та Онглі, то у VIII ст. вони почали переходити до осілости. Наприкінці IX ст. булгари розчинились у слов'янському середовищі та повністю осіли. Відмінністю між волзько-булгарським і дунайсько-булгарським прикладами було те, що тюркський елемент на Волзі здобув домінування над місцевими фінно-угорськими землеробами, й мовою держави залишилась тюркська, а дунайські булгари розчинились серед слов'ян. Причиною збереження тюркської мови у волзьких болгар був постійний приплив населення зі степів. У Волзькій Болгарії отримували притулок втікачі зі степу – огузи та печеніги, яких потіснили кипчаки [Рашев 2006; Хузин 2006, 152–154, 156–158, 160–162; Плетнева 1982, 49–50; Иванов 2006б, 496].

Держава західних тюркютів серед великих кочових імперій мала особливе відношення до осілих поселень. Вони не споруджували міст у степу, Тон-Ябгу переніс свою зимову резиденцію в Суяб, а літню ставку до Мінг-булак поблизу Ісфіджаба. Согд керувався уповноваженими кагана – тудунами. Більшість міст у Чуйській долині населяли согдійці, хоча серед населення також були тюрки, сирійці, перси. Усього в регіоні налічувалося близько 18 міст. Така урбанізація стала можлива завдяки активній колонізації цих місцевостей согдійцями. Міста Жетису мали согдійський вигляд, і їхня структура складалася з цитаделі, шахрістану

та рабату [Кляшторный, Савинов 2005, 97, 99–101]. Наступники величі західнотюркюотських каганів – тюреші – були кочівниками, проте вони сприяли діяльності согдійців. Останні неодноразово зверталися до них під час арабського завоювання Согду [Кляшторный, Савинов 2005, 101–110].

Маємо відзначити, що навіть у європейських гунів Аттіла наказав розбудувати місто зі стаціонарними будівлями. Будівлі були споруджені з дерева, а Аттіла запозичив від римлян звичай споруджувати терми. Дерев'яні споруди були побудовані спеціально для аристократії гунів та їхніх союзників. Гуни у містобудівництві наслідували здебільшого германські зразки. Варто зазначити, що коли гуни з'явилися у Європі, спорудження міст не було для них характерним. Самі гуни ще за часів Амміана Марцелліна були типовими кочівниками [Томпсон 2008, 204; Засецкая 1998, 382; Плетнева 1982, 21–22, 44–46].

У каганаті токуз-огузів існували фортифікації поблизу кордонів з енісейськими киргизами. Фортифікації цих фортець були глинобитними або були споруджені із сирцевої цегли. Фортеці були оточені ровами та мали башти. В середині фортеці знаходились юрти кочівників [Стеблева 2007, 69–71]. Великі міста токуз-огузів знаходились на Орхоні, Селензі та Керулені. Найбільш значним містом була столиця держави на городищі Хар-Хорін (Каракорум). Також було знайдено городище Хар-Балгас (Кара-Балгасун). На Селензі знаходився Байбалик, а на Керулені – Ходун-хот. Тамім б. Бахр залишив по собі опис поселень навколо столиці токуз-огузів. Він згадував про лани, які обробляли. Жили у цих поселення зіндіки (маніхеї) та вогнепоклонники. Серед осілого населення самої столиці більшість становили зіндіки. Поширення осілості серед огузів було зумовлено ще й світоглядними причинами, оскільки токуз-огузькі кагани сповідували маніхейство, релігію, для якої було більш типовим землеробське середовище. Столиця токуз-огузів знаходилась на городищі Хар-Балгас. Токуз-огузи називали його Орду-балик. Місто мало фортецю та цитадель. Міста токуз-огузи споруджували не хаотично, а внаслідок цілеспрямованої містобудівної програми. Традиція спорудження міста спиралася на китайські та центральноазійські традиції [Кляшторный, Савинов 2005, 112–113; Кляшторный 2010]. Осілі поселення були практично у всіх кочових імперіях

Внутрішньої Азії, починаючи від хунну та закінчуючи монголами [Данилов 2004; Плетнева 1982].

У західноєвразійських степах за часів існування Улуса Джучі процеси містобудівництва набули безпрецедентних масштабів. Міста з’являлись як у регіонах із традиційним осілим населенням, так і на території кочового степу. Міста набували вигляду, характерного для міст із мусульманським населенням у Мавераннахрі [Егоров 1985]. Попередниками Улусу Джучі в урбанізації степових просторів були Кімацький та Хозарський каганати. Хоча спорудження міст у них не набуло такого масштабу, проте певна кількість міст таки існувала. За свідченнями арабських географів, землеробство існувало серед кімаків, хоча провідною галуззю господарства залишалось кочове скотарство. Оскільки серед кімаків частина племен у каганаті були токуз-огузького походження, то вони привнесли разом із собою свої традиції – поєднання землеробства та скотарства, а також маніхейську релігію. У складі Хозарського каганату тюрко-булгарські племена та алани сформували агачкалінську та салтівську археологічні культури. У цього населення була кераміка власного виробництва, а також значна кількість населених пунктів з осілим населенням [Плетнева 1982, 94–99, 101–108; Кумеків 1972, 101–105].

У державі енісейських киргизів також існували міста. При злитті річок Уйбат та Абакан були знайдені пам’ятки міста енісейських киргизів. У ньому переважали дерев’яні будівлі, а в центрі знаходився палац із сирцевої цегли. Як і у токуз-огузів, у киргизів існували фортеці з каменю. Гірські фортеці стояли на заваді вторгненням ворога. Башти у них вироблялися з дерева, але мури були кам’яні. У арабському джерелі вказано, що у країні киргизів знаходилось п’ять міст. Економіка енісейських киргизів від самого початку поєднувала скотарство та землеробство. Обмежені ресурси Мінусинської котловини не дозволяли енісейським киргизам вести господарство, аналогічне тому, яке мали тюркюти та кок-тюрки [Стеблева 2007, 96–98; Плетнева 1982, 91–94].

Загалом для усіх держав, у яких правителі замислювали спорудження міст, були спільні кілька рис: 1) політична воля володарів, які заохочували спорудження міст та стаціонарних будівель; 2) сильна центральна влада; 3) потреби економіки квазіімперських та імперських конфедерацій вимагали поєднання праці

кочового та осілого населення. Тільки за таких умов можна було розгорнути будівництво міст у місцевостях, де раніше не було осілості.

Тільки у квазіімперській конфедерації болгар не було значних центрів осілості. Тюркські народи, які не мали потужної державної організації, також не мали значної кількості осілих поселень. На їхніх територіях були лише окремі регіони, де існували городища. У печенігів осілі поселення були зафіксовані у Карпато-Дунайському регіоні, а у період, що передував переселенню до східноєвропейських степів, їхні осілі поселення знаходились у басейні Сирдар'ї. Проте центр осілості у Карпато-Дунайському регіоні не зберігся за кипчацької доби.

Отже, ми дійшли до таких висновків: 1) Міста східноєвропейських кипчаків були зафіксовані здебільшого на території Донщини. Найбільш відомими з них були Шарукань, Сугров та Балін. На території Донщини існувала єдина у східноєвропейських степах квазіімперська конфедерація. Окрім того, осіле населення у цьому регіоні існувало ще з часів Хозарського каганату; 2) У огузів такий район осілості існував на нижній та середній течії Сирдар'ї, а також у районі Каратау. Ті ж самі центри були характерні для східних кипчаків та канглів, які зайняли місце огузів у степах. Фактично, міста кипчаків виникли на місті колишніх центрів осілих поселень; 3) Для самих кипчаків було характерне кочування, а у містах знаходилось осіле залежне населення. Населення міст східних кипчаків складалося з огузів та мусульман, а міста донецьких кипчаків були населені здебільшого донськими аланами та полоненими русами. Центрів осілості у надкаспійських та надчорноморських степах не виникло внаслідок того, що політичній структурі місцевих вождівств було достатньо наявності тільки ставок. Суспільство кипчаків було типологічно схоже на печенізький та огузький соціуми, які характеризувались наявністю анклавів осілого населення та ставок у кочового населення.

ЛІТЕРАТУРА

Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. Ашхабад, 1969.

Ал-Истахри – Ибн Хаукаль. Книга путей и государств // **История татар. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь.** Казань, 2006.

Анчабадзе З. В. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков // **Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов.** Нальчик, 1960.

Арсланова А. А. **Остались книги от времён былых...** Казань, 2002.

Артамонов М. И. **История хазар.** 2-е изд. Санкт-Петербург, 2001.

Ахинжанов С. М. **Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.** Алма-Ата, 1989.

Гардизи 1973 – Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн алахбар”. Приложение к “Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.” // *Академик В. В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению.* Москва, 1973 // http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm

Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. **Древние города Казахстана.** Алма-Ата, 1971.

Байпаков К. М. **Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья.** Алма-Ата, 1986.

Бубенок О. Б. “И города пойма Половецкие, Галин, Чешуев, Сугров...” // *Східний світ.* № 1. Київ, 2009.

Бубенок О. Б. **Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII в.).** Київ, 1997.

Васильев Д. В., Гречкина Т. Ю., Зиливинская Э. Д. Городище Самосделка – памятник домонгольского периода в низовьях Волги // **Степи Европы в эпоху Средневековья. Т. 3.: Половецко-золотоордынское время.** Донецк, 2003.

Васильев Д. В. Город Саксин и его население // **Геостратегическое значение Прикаспийского региона и перспективы приграничного сотрудничества. Материалы международной научной конференции 20–21 сентября 2004 года.** Астрахань, 2004.

Гаглойти Ю. С. **Аланы и вопросы этногенеза осетин.** Тбилиси, 1966.

Гарустович Г. Н., Иванов В. А. **Огузы и печенеги в евразийских степях.** Уфа, 2001.

Гмыря Л. Тюркские народы Северного Кавказа // **История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь.** Казань, 2006.

Данилов С. В. Города в кочевых обществах Центральной Азии. Улан-Удэ, 2004.

Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985.

Засецкая И. П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху // *Гумилев Л. Н.* История народа хунну. Кн. 2 // **Сочинения. Т. 10.** Москва, 1998.

Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 1: Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.

Зеленский Ю. В. Половцы и Тмутаракань, вопросы взаимодействия // **Международные отношения в бассейне Черного моря. Материалы X международной научной конференции.** Ростов-на-Дону, 2002 // <http://bibliotekar.ru/rusPrichernomorie/34.htm>

Ибн Русте. Книга драгоценных ожерелий // **История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь.** Казань, 2006.

Ибн Хурдадбех. Книга путей и стран / Перевод Великановой В. М. Баку, 1986 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext2.htm>

Иванов В. А. Печенеги, огузы и торки // **История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь.** Казань, 2006.

Иванов В. А. Кыпчаки в Восточной Европе // **История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь.** Казань, 2006.

Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // **Полное собрание русских летописей. Т. 2.** Москва, 1962.

История и восхваление венценосцев / Пер. и ред. *Кекелидзе К. С.* Тбилиси, 1954 // http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm

Кестлер А. Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие / Науч. редактор Юрченко А. Г. Санкт-Петербург, 2001 // <http://lib.ru/INPROZ/KESTLER/hazary.txt>

Китаб акам ал-Марджан // **История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь.** Казань, 2006.

Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-Петербург, 2003.

Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи Древней Евразии. Санкт-Петербург, 2005.

Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под. ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва, 1991 // http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412

Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. Москва, 2006.

Кудряшов К. В. Половецкая Степь. Москва, 1948.

Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972.

Кумеков Б. Е. Страна кимаков по карте ал-Идриси // Страны и народы Востока. Т. X. Москва, 1971 // <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9388>

Кумеков Б. Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.

Левина Л. М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н. э. – I тысячелетие н. э. Москва, 1996 // <http://kronk.narod.ru/library/levina-lm-1996.htm>

Лукина С. Г. Аварский каганат в системе культурно-политического взаимодействия эпохи Великого переселения народов (концепция Вальтера Поля) // Взаимодействие народов Евразии в эпоху Великого переселения народов. Материалы научного симпозиума. Материалы научной конференции. Ижевск, 2006.

Лукина С. Г. Авары: путь в Европу. Ижевск, 2009.

Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны / Пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З. М. Буниятова. Баку, 1973.

Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы. Москва, 1990.

Оллсен Т. Прелюдия к западным походам: монгольские военные операции в Волго-Уральском регионе в 1217–1237 годах // Степи Европы в эпоху Средневековья. Т. 6: Золотоордынское время. Донецк, 2008.

Осіян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // Київська старовина. № 1–2. Київ, 2005.

Папаскири З. В. У истоков грузино-русских политических взаимоотношений. Тбилиси, 1982.

Плетнева С. А. Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей. Москва, 1982.

Плетнева С. А. Половцы. Москва, 1990.

Прицак О. Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”. Київ, 2008.

Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / Публикация О. Г.Большакова и А. Л.Монгайтма. Москва, 1971 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame1.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame2.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/framepos1.htm>

Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Расовский Д. А. Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии (работы разных лет). Москва, 2012.

Рашиев Р. Великая Булгария // История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.

Рашид ад-Дин. Собрание летописей. Т. I. Кн. 2./ Пер. с перс. Л. А. Хетагурова. Ред. и примеч. А. А. Семёнова. Москва – Ленинград, 1952.

Стеблева И. В. Жизнь и литература доисламских тюрков: историко-культурный контекст древнетюркской литературы. Москва, 2007.

Тахир Марвази. Природа животных // История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.

Томпсон Э. А. Гунны. Грозные воины степей. Москва, 2008.

Хузин Ф. Булгарские города и проблемы их происхождения // История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.

Федоров-Давыдов Г. А. Город и область Саксин в XII–XIV вв. // Древности Восточной Европы. Москва, 1969.

Фоменко И. К. Образ мира на старинных портоланах. Конец XIII–XVII в. Москва, 2007.

Эрдели И. Исчезнувшие народы. Авары // Природа. № 11. Москва, 1980 // <http://gumilevica.kulichki.net/debate/Article24.htm>

Golden P. B. Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of Khazars. Vol. 1. Budapest, 1980.

Göckenjan H., Sweeny J. R. **Der Mongolensturm. Band. 3.** Graz, 1985.

Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. 982 A. D. / Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. London, 1937 // <http://odnapllyazyk.narod.ru/hududalal.htm>

Paloczi-Horvath A. **Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary.** Budapest, 1989.

Pritsak O. The Pechenegs. A Case of Social and Economic Transformation // **Peter de Ridder Press (Archivum Eurasiae Medii Aevi. 1975. Vol. 1).** Lisse, 1976.

Spinei V. **The Romanians and the Turkic Nomads North of Danube Delta from Tenth to the Mid-Thirteenth Century.** Leiden-Boston, 2009.

Vasary I. **Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365.** Cambridge, 2005.